

Panteleymon Kulish and His Role in the History of 19th c. Ukrainian Literature

Vasyl Ivashkiv

*The Chair of Philareth Kolessa, Department of Ukrainian Folklore Studies,
L'viv Ivan Franko National University,
Email: Vasyl_ivashkiv@ukr.net*

Abstract

Determining Panteleymon Kulish's role in the historical and literary process of the 19th c., the author of the given paper relies on Ivan Franko's statement about Kulish as the first national writer. The article emphasizes versatility of the writer's contribution into development of Ukrainian literature, in particular as the author of the first historical novel *The Commoners' Council. The Chronicle of 1663*, a row of prose, poetic and drama works as well as a literary critic, publicist, folklorist, historian, philosopher, publisher and organizer of the historical and literary process. Kulish's folkloristic activity also appears to have been quite significant, since he wrote not only an innovative ethnological work *Notes on the Southern Rus*, but also recorded hundreds of unique folklore texts. Kulish will always be remembered in the cultural space of Ukraine as a creator of phonetic orthography, the so-called *kulishivka*, which eventually became the basis of contemporary orthography. Since he wanted to make the Ukrainian language a literary language, Kulish put a lot of effort in publishing the first Ukrainian social, political, literary and art magazine *Osnova*, translated the Bible, many works by W. Shakespeare, G. G. Byron, F. Schiller and other world classics. Notwithstanding Kulish's considerable contribution into Ukrainian culture, his heritage has not been fully explored yet, and thus requires further study. It is of extreme importance to continue work on publishing P. Kulish's complete works.

Keywords: Kulish, Romanticism, Ukrainian literature, historical novel, folklore, national writer.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ТА ЙОГО МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХІХ СТОЛІТТЯ

ВАСИЛЬ ІВАШКІВ

Анотація

Визначаючи місце Пантелеймона Куліша в історико-літературному процесі ХІХ століття, автор відштовхується від тези Івана Франка про нього як першого українського національного письменника. У статті акцентовано на різнобічності внеску цього митця у розвиток української словесності, зокрема як автора першого історичного роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року», низки прозових, поетичних та драматичних текстів, літературного критика, публіциста, фольклориста, історика, філософа, видавця, організатора історико-літературного процесу. Важливою була фольклористична діяльність Куліша – це не лише новаторська народознавча праця «Записки о Южной Руси», а й сотні зафіксованих унікальних народнопоетичних текстів. Куліш назавжди увійшов у культурний простір України як творець фонетичної орфографії – «кулішівки», що врешті стала основою сучасної правописної системи. Прагнучи вивести українську мову на рівень літературної, Куліш багато зусиль доклав до повноцінного функціонування першого українського суспільно-політичного та літературно-мистецького журналу «Основа», переклав Біблію, чимало творів В. Шекспіра, Дж.-Г. Байрона, Ф. Шіллера та інших світових класиків. Незважаючи на вагомість внеску Куліша в українську культуру, його спадщина все ще не осмислена у всій її повноті, а тому потребує подальших студій. Вкрай важливою є й необхідність продовження праці над виданням повного зібрання творів митця.

Ключові слова: Куліш, романтизм, українська література, історичний роман, фольклор, національний письменник.

2019 року в Україні та за її межами відзначали 200-річчя з дня народження **Пантелеймона Куліша** (1819 – 1897) – визначного письменника, перекладача, літературного критика, публіциста, мовознавця, історика, філософа, організатора культурно-історичного процесу. Відбулося чимало наукових конференцій та круглих столів, вийшли друком збірники наукових праць, з'явилося багато передач на радіо й телебаченні. Усе це було закономірною пошаною до величезного внеску цього митця в українську культуру, а водночас і нагодою проаналізувати його набуток з позицій сучасної гуманітаристики. Ось основні складові того, що зробив Пантелеймон Куліш для української культури, які більше ста років тому, 1901 р., визначив класик української літератури Михайло Коцюбинський у листі до Івана Франка від 18 березня 1901 р.: «Минуло вже 4 роки, як помер Пантелеймон Куліш – і дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я; а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, – про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет “Досвіток”, перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор “Записок о Южной Руси”, “Чорної ради” і сили інших цінних праць – має право на нашу велику повагу і вдячність» (1975).

Справді, Куліш був універсальною творчою індивідуальністю, що дало підстави Іванові Франкові назвати саме його, а не Тараса Шевченка, ще за життя першим справді національним письменником: «Перший, по моїй думці, справді національний писатель український, т. є. писатель, котрий старався по змозі своїх сил відповісти потребам своєї суспільності, зобразити її погляди та бути з нею, як німець каже, *in der Fühlung* і йти в рівноряд з її розвитком національним і суспільним, – се Панько Куліш» (1984, с. 19).

Може здатися неймовірним, але так уже склалося, що цей визначний український письменник та культурний діяч XIX ст. є серед тих постатей нашого минулого, котрі попри свою значущість усе ж досить непросто входять у світ сучасної інтелектуальної думки. Звісно, це значною мірою пов'язано із складністю індивідуальності самого Куліша, котрий нерідко шокував своїх сучасників різкими висловлюваннями, парадоксальними

висновками, що не завжди вкладалися у певні загальноприйняті рамки. Неоднозначне ставлення до творчого набутку Куліша стосується передусім другої частини його діяльності, тобто 1860 – 1890-х років, коли він, як твердять деякі дослідники, начебто різко змінив акценти своїх ідейно-мистецьких пошуків, почергово возвеличуючи російський, польський чи турецький суспільні устрої як ідеальні. Саме так Кулішеві сучасники сприймали його ідеалізацію Петра I чи Катерини II, намір примирити поляків та українців чи по-іншому поглянути на соціально-ідеологічний лад Туреччини.

Один із перших українських істориків літератури Микола Петров так писав стосовно Кулішевих публікацій початку 1880-х рр.: «Зрозуміло, що ні російські українці, ні австрійські русини, для котрих писав п. Куліш, не могли бути задоволені його останніми історичними ідеями і творами і відвернулися від нього як від зрадника і ворога своєї народності» (1884, с. 296). Мова тут ішла про поетичну збірку Куліша «Хуторна поезія» та публіцистичну брошуру «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року», які критично зустріли деякі відомі тогочасні українські письменники.

Водночас відомий тогочасний суспільно-культурний діяч, письменник та етнограф Михайло Лободовський вважав Куліша дуже обдарованим і працелюбним, пристрасним і чесним, надзвичайно симпатичним і вольовим, цінував як людину, котра прекрасно знала сучасне йому суспільство і всією душею любила Україну. Ось що він написав по смерті Куліша у своїх спогадах після відвідин письменника і його дружини Ганни Барвінок у Мотронівці навесні 1884 р.: «Ворожі настрої українців були мені відомі; читав я і “Писанку” п. Мордовцева за “Крашанку русинам и полякам” (1882 г.); мені здавалося, що в цих ставленнях до п. Куліша нема толерантності, делікатності, правильності розуміння 60-літнього борця-трудівника, нема “звичайності”, як до патріарха українофільства, як до особистості, багато обдарованої дарами духу, про яких Гете писав, що вони є рідкісним даром Неба, як до щирого трудівника на українській ниві, – подібного йому я не знав нікого серед його сучасників» (Лободовський, 1897, с. 163).

Зрозуміло, негативна оцінка діяльності бентежила Куліша, котрий емоційно реагував на такі звинувачення: «ось це мій переклад Шекспіра українською мовою, [...] вже закінчую; перший том я опублікував у Галичині, та весь там він і залишився, і не знаю, що там з ним... Ну, скажіть, чи ренегат, зрадник буде займатися перекладом Шекспіра українською мовою? В майбуття української літератури я вірю» (Лободовский, 1897, с. 166).

Критично-упереджене ставлення сучасників до Куліша не могло не позначитися і на творчій та життєвій долі письменника, якого Микола Євшан називав однією «з тих виїмкових у нас “праведно розумних душ”, яких життя стало дійсною трагедією через варварство земляків» (1998, с. 47).

Суперечливість громадсько-політичних поглядів Куліша була й причиною неповноти видання його творчого набутку. Так, удова письменника, відома українська літераторка Ганна Барвінок, за словами Володимира Науменка, дуже переживала з приводу того, що «в писаннях П. О. Куліша було багато такого, що викликало суперечки і навіть, дуже часто, сильні роздратування, а тому заледве чи знайдеться тепер хто-небудь, хто згодився би віддрукувати ці його рукописи без змін і обмежень» (Н[ауменко], 1897, с. 34. Документи, известия и заметки). Врешті, ці побоювання Ганни Барвінок тривалий час залишалися актуальними – зібрання творів Куліша 1908–1910 рр. не були повними: лише на початку ХХІ ст. група ентузіастів-кулішезнавців розпочала системну працю над науковим виданням повного зібрання творів Куліша, яке попередньо складе 35 об'ємних томів (уже побачило світ чотири томи – це два томи листування, головна народознавча Кулішева праця «Записки о Южной Руси» у двох книгах та один том перекладів драм Шекспіра).

Формування творчої індивідуальності Пантелеймона Куліша мало два визначальні аспекти – *національний фольклор* (йому молодий письменник віддавав очевидну перевагу) і тогочасна *літературна традиція*, причому практично однаковою мірою українська та світова. Підтвердженням цьому можуть бути й висловлювання самого письменника, який так писав Михайлові Юзефовичеві 25 грудня 1845 р.: «Уединенная жизнь и

долговременное изучение таких писателей, как Гомер, Данте, Шекспир, вместе с изучением истории и народной поэзии своей родины поставили меня [...] крепко на ноги» (2005а, с. 65).

Ще навчаючись у Новгород-Сіверській гімназії (це середина 1830-х років), Куліш уперше ознайомився з фольклорною збіркою Михайла Максимовича «Украинские народные песни» (Москва, 1834), яку, за своїм зізнанням, «завчив напам'ять» і почав «з того часу шанувати рідну мову, що живе в устах народніх та в його піснях» (Куліш, 1910, с. 519). Через такий вибір із молодого гімназиста насміхались, «указуючи на таких поетів, як Пушкин або Шиллер. Замовкав, похнюпившись, а проте, начитавшись Пушкина і Шиллера, все-таки любо міні було промовляти свої народні думи. Виразніше скажу: і Пушкина з Шиллером, і українські думи однаково я знав напам'ять, тільки обидва поети лежали в мене там десь далеко в голові, а з причілка сьяли міні прості, гомеричні речі про козаків і про смутну українську долю» (Куліш, 1910, с. 519).

Доленосним для Куліша кінця 1830-х рр. було знайомство і дружба із найавторитетнішим тогочасним фольклористом та істориком, ректором відкритого 1834 р. Київського університету Михайлом Максимовичем. За свідченням Куліша, вони вечорами «читали вкупі народні пісні українські і розкладавали по розрядам. Потім стали читати Вальтер Скотта – і оце була найбільша користь Кулішеві з того спoznання; професор звертав його увагу на закони іскуства, а той ловив жадібно усяке його слово» (Куліш, 1994, с. 243–244). Романістика Волтера Скота на певний час стала творчим орієнтиром для молодого романтика – працюючи в Луцькому повітовому дворянському училищі на початку 1840-х рр., він прочитав повне зібрання творів цього визначного британського письменника у французькому перекладі. Згодом, нaтхнений творчістю В. Скота, Куліш створив свій перший історичний роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843), а через деякий час і головний прозовий твір – роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року»¹.

¹ Більш докладно про значення Волтера Скота для молодого Куліша див.: Нейман, 1927, с. 127–156 та Багрій, 1993, с. 149–257.

Ранній Куліш (мова головню про 1840-і рр.) – це класичний романтик: письменницька творчість на типові для стилістики цього напрямку теми із так званим місцевим колоритом та використанням національного фольклору (усі його тогочасні твори мають очевидну прив'язаність до містечка Вороніж на теперішній Сумщині, де народився письменник: це оповідання й повісті «воронізького циклу», історичний роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад»; захоплення творчістю Гомера трансформувалося в цікаву, однак незавершену поему-епопею «Україна. Од початку України до батька Хмельницького», котра є контамінацією автентичних народних дум та Кулішевих стилізацій). Думаю, цікаво було б спеціально розглянути проблематику ранніх творів Куліша у типологічному контексті німецького романтизму перших десятиліть ХІХ ст., зокрема Людвіга Тіка і його творів «Білявий Екберт» (1796) та «Руненберг» (1802)², Ернста Теодора Амадея Гофмана і його повісті «Еліксири диявола» (1816), а також Миколи Гоголя.

Куліш упродовж усього свого життя цікавився літературою інших країн – прекрасно знав майже всі європейські мови, добре орієнтувався у тодішньому історико-літературному процесі, але в своїй творчості завжди орієнтувався на українські традиції та ідеали, виражені в національному фольклорі, хоча не відкидав і досягнень європейської культури.

Так, переглядаючи в першому українському літературно-художньому журналі «Основа» новинки літератури, Куліш писав і про важливість чужоземних впливів на українську словесність: «Сумуємо ми тут не помалу, як се здається чудно сим нашим письменникам, що мов українцеві не треба того й знати, як інші народи коло свого побиту і коло свого слова порались. Не те, щоб їх собі за взір ставити: се інша річ. Наш брат, поживши поміж німцями, німцем не зробиться, та якось у його своє діло твердійше і рівнійше йде, що він на сусідські справи надивився. А найбільш у словесности» (1862, с. 59–60). Відтак, справжнім національним письменником, на думку Куліша, може стати лише той, хто

² На думку Віктора Петрова, тенденція цього твору майже тотожна проблематиці повісті Куліша «Огненный змей» (див.: Петров, 1930, с. 127). У той же час художній зміст цих творів Л. Тіка полягає в ідеалізації патріархальних відносин, що близьке іншим раннім творам Куліша.

не тільки глибоко осмислить традиції свого народу, а й пізнає культурні скарби інших народів: «Треба своє товариство, свій народ добре знати, коли хочеш для його писати, а свого товариства не знатимеш довіку, не знавши, як жили, як побивались і працювали інші народи і товариства» (Куліш, 1862, с. 60).

Фіксація та поглиблене вивчення національного фольклору, розуміння його унікальності та поетичної досконалості спричинили певну призупинку літературної творчості – вся увага молодого митця була звернена на народні пісні, думи, легенди та перекази: Куліш задумав опублікувати кілька народознавчих збірників, а на фольклорному матеріалі написати «Історію України». Цей задум, на жаль, Куліш не зміг реалізувати повною мірою – спершу він надрукував збірник «Украинские народные предания» (1847), який влада заборонила розповсюджувати, а через десять років увесь цей матеріал було переосмислено і доповнено в новаторській народознавчій праці у двох томах «Записки о Южной Руси» (1856 і 1857).

У рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського Національної академії наук України (Ф. 3–2. Од. зб. 116. 9 арк.) збереглася написана в селі Олександрівці (тепер селище міського типу на Кіровоградщині) 6 серпня 1843 року поки неопублікована Кулішева стаття про фольклорну прозу, її значення для осмислення народнопоетичної творчості загалом під назвою «Малороссийские предания, легенды, поверья и разные заметки, касающиеся местных примечательностей, народного быта и т. п. (Материалы для изучающих народную историю и поэзию)». Одна із ключових тез цієї статті – заперечення поширеної у той час думки про те, що народні твори начебто примітивні – Куліш натомість стверджував, що «произведения народного красноречия и фантазии, при всей своей простоте, имеют высокие поэтические достоинства» (Кулеш, 1843, арк. 3). На переконання молодого романтика, народна творчість загалом значно вища своїми поетичними якостями, ніж письменницькі творіння, причому це стосується мистецьких особливостей, форми, змісту твору, достовірності зображених там подій: народні «песни гораздо выше лирических стихотворений лучших наших поэтов; исторические его

предания запечатлели истинные характеры своей эпохи; его фантастические вымыслы имеют все условия самой лучшей легенды и баллады, его пословицы – есть драгоценный склад правил народной практической философии» (Кулеш, 1843, арк. 3). Відтак, фольклорний твір вільно живе в устах і свідомості всього народу, цвіте «так же свободно, как мак в огороде» (Кулеш, 1843, арк. 3), а поетичний твір окремого поета, незважаючи на всі його (твору) достоїнства, все ж штучний, нежиттєвий, він лише «отзывается внутреннему чувству книгою, бумагою, пером» (Кулеш, 1843, арк. 3).

Вектори діяльності Куліша змінилися наприкінці 1845 р., коли він став викладачем російської мови для іноземних студентів Петербурзького університету – це дало йому можливість вдосконалити свою самоосвіту, працюючи у місцевих бібліотеках та архівах. Твори Куліша того часу – публікації в журналах «Современник» та «Москвитянин» уривків згодом найвідомішого історичного роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року», а також «Повесть об украинском народе» (1846), котра пізніше стала одним із головних доказів для засудження Куліша навесні 1847 року у справі Кирило-Мефодіївського братства.

Науково-популярним нарисом «Повесть об украинском народе» Куліш «желал бы возбудить [...] *pro* и *contra*, чтобы, таким образом, окончательно решились некоторые вопросы, определяющие значение украинцев в нравственной деятельности славянского мира» (Куліш, 2005с). «Повесть об украинском народе» була унікальною подією тодішньої суспільно-політичної думки. Разом із знаменитим маніфестом Кирило-Мефодіївського братства «Книги буття українського народу» Кулішева «Повесть» стала яскравим акцентом українського радикального або політичного романтизму, демонструвала прагнення української інтелігенції боротися за національну незалежність.

«Повесть об украинском народе» мала важливе просвітницьке значення – Куліш послідовно вживав етнонім «украинцы» (не малороси), скрізь писав «в Украине», а не «на Украине», наголошував на самобутності української нації: українці – це «славянский народ, отличающийся от наших севернорусских простолюдинов языком, одеждою, обычаями и

нравами», а «языком южнорусским говорят тринадцать миллионов жителей Русского и Австрийского государства» (Кулеш, 1846, с. 1–2).

«Повесть об украинском народе» є яскравим вираженням патріотичної позиції автора, власне політичним твором³, що відзначалося і під час слідства у справі Кирило-Мефодіївського братства. Характерним було зізнання одного з учасників Братства Георгія Андрузького, котрий так свідчив про Куліша на допиті: «Кулиш был неумеренным представителем малороссийской партии в Славянском обществе, которая имела целью восстановить гетманщину, если можно отдельно, а если нельзя, то в славянщине; [...] и ничего знать не хотел, кроме Малороссии» (Справа П. О. Куліша, 1990, с. 59).

Живучи в Петербурзі, Куліш залишався українським письменником та громадсько-культурним діячем – він задумав видання україномовного альманаху, посилено працював над першим в історії української літератури історичним україномовним романом «Чорна рада». Усе це було підпорядковано прагненню «украинский язык поднять на степень литературного» (Куліш, 2005b, с. 84).

Усім цим планам однак не судилося здійснитися – навесні 1847 року у Варшаві його заарештували, коли він мав виїздити на два роки за кордон разом із молодією дружиною Олександрою Білозерською (вона згодом стала відомою українською письменницею Ганною Барвінок) для вивчення слов'янських мов і культур, що було його давньою мрією. Стажування в слов'янських країнах, зокрема Чехії, дало б йому «возможность воспринять в свою душу все элементы западноевропейской образованности, сгармонировать их в себе с элементами духа славянского и потом действовать сложностью всех этих сил на молодое поколение» (Куліш, 2005а, с. 65), а відтак зайняти славістичну кафедру в Петербурзькому чи Київському університеті.

Уряд заборонив Кулішеві на десять років друкувати свої твори, а тому він публікувався під псевдонімами: це були автобіографічні повісті «История Ульяны Терентьевны», «Яков Яковлевич» (1852), незакінчений

³ Сам Куліш згодом писав, що в середині 1840-х років «мы были не столько литераторами, сколько политиками» (Куліш, 1885, с. 63).

історичний роман про драматичні події початку XVII ст. у Росії «Алексей Однорог» (1852 – 1853), фундаментальні як на той час гоголезнавчі дослідження «Опыт биографии Н. В. Гоголя со включением до сорока его писем» (1854) та «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем» (1856. Т.1–2), а згодом уже під своїм прізвищем у власній друкарні видрукував «Сочинения и письма Н. В. Гоголя» у 6 томах (1857).

Коли по смерті російського царя Миколи I Кулішеві 1856 року повернули право друкувати свої твори, він опублікував два томи своєї унікальної народознавчої праці «Записки о Южной Руси», які, на переконання видавця, з'явилися через потребу українців до національного самопізнання, а відтак мала стати енциклопедією «разнообразных сведений о народе, говорящем языком южнорусским» (Куліш, 2015, с. 7).

Появу цього видання привітав Тарас Шевченко, котрий перебував на засланні. У своєму щоденниковому записі від 17 червня 1857 року він занотував: «Спасибо еще Кулишу, что догадался прислать книг, а то я не знал бы, что с собою делать. В особенности благодарен я ему за “Записки о Южной Руси”. Я эту книгу скоро наизусть буду читать. Она мне так живо, так волшебнo живо напомнила мою прекрасную бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с ее слепыми лирниками и кобзарями. Прекраснейший, благороднейший труд. Бриллиант в современной исторической литературе. Пошли тебе Господи, друже мой искренний, силу, любовь и терпение продолжать эту неоцененную книгу» (2003, с. 17–18).

Катерина Грушевська вважала «Записки о Южной Руси» «найзамітнішою пам'яткою того зближення інтелігенції з професіоналами народного слова, інтелігентських літератів з народними, коли можна сказати, – що характеризує в нашій етнографії п'ятдесяті роки» (1927, с. LXIII).

Високо оцінював працю Куліша і сучасний німецький учений Фрідріх Шольц, котрий писав: «Кулішева праця про Південну Русь, Україну, подає сучасному дослідникові багатий матеріал до українського

фольклору та історії культури, а також відкриває наглядну картину духовного життя України середини XIX століття» (1989, s. 24).

Своїм виданням Куліш наочно продемонстрував, що справа записування творів народної словесності має загальнонаціональне значення. Критика сприйняла «Записки о Южной Руси» як патріотичний подвиг фольклориста, котрий, за спостереженням Леоніда Білецького, «піднімає до високої місії й самого збирача та записувача» (Білецький, 1998, с. 83). Рисою праці Куліша є те, що він робить народного співця чи оповідача частиною історії словесності, а фольклорний твір подає у контексті його живого побутування.

В історії української культури «Записки о Южной Руси» назавжди залишаться виданням, у якому його автор Пантелеймон Куліш уперше застосував основні принципи фонетичної орфографії, яка дістала назву «кулішівки», що врешті стала основою сучасної правописної системи української мови.

1857 р. з'явився друком історичний роман Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 року», котрий приніс письменникові всеукраїнську славу. Майстерно написаний твір аргументовано доводив факт повноцінного існування української літератури та підкреслював її високий художній рівень.

Історичним тлом для розгортання подій свого твору автор обрав так званий період Руїни – складний та неоднозначний час другої половини XVII ст., коли після смерті гетьмана Богдана Хмельницького, наче в калейдоскопі, змінювалися гетьмани, які боролися і за свою владу, і за національну свободу, а Україна поступово втрачала свою незалежність, адже фактично була розділена на Лівобережну та Правобережну, між Московщиною і Польщею.

Сюжетом твору є боротьба за владу між наказним (себто, тимчасовим) гетьманом Лівобережної України Якимом Сомком і запорозьким отаманом Іваном Брюховецьким, хоча один із провідних персонажів твору полковник-священник Шрамко (згодом Шрам) спершу намагався вмовити Сомка силою об'єднати Україну, адже це був час підготовки так званого Андрусівського перемир'я 1667 року, яке розділило Україну на Лівобережну та Правобережну. Ці плани однак швидко змінилися, бо

такий розвиток подій несподівано порушив Іван Брюховецький, котрий заявив про свій намір стати гетьманом на спеціально скликаній для цього чорній раді (так називали загальну раду козаків за участі представників черні, тобто містян і селян, що інколи збиралася для виборів гетьмана) – треба було спершу домогтися обрання Якіма Сомка.

Отже, колізія роману пов'язана власне із словосполученням «чорна рада», яке містить негативну емоційну конотацію, а тому закономірно сприймається як велике нещастя, трагедія для країни. Варто додати, що це поняття накладалося на Кулішеве бачення простих людей XVII ст. передусім як противників української державності, навіть її руйнівників. Ось як він описав цих учасників виборів гетьмана на цій «чорній раді»: «Назбиралось люду незчисленна сила, і все то була сільська чернь, мужики, що позіхались грабовати Ніжень, як приобіщав їм Брюховецький. Обідрані кругом, у чорних сорочках: мабуть, самі бурлаки да гольтяпаки, що, не маючи жодного притулку, служили тільки по броварях, по винницях да ще по лазнях грубниками. У іншого сокира за поясом, у того коса на плечі, а другий притяг із колякою. Аж сумно стало Петрові, як розобрав, що то воно єсть отся купа голоти» (Куліш, 1857, с. 257–258).

Сам факт проведення «чорної ради» письменник вважав провокацією Брюховецького та запорожців, але не знімав провини і з Сомка зі Шрамом та загалом городових козаків, котрі на цю провокацію піддалися. Закономірно, що поле під Ніжином, де власне відбувається кульмінаційна сцена «Чорної ради», символізує Україну, яку роздирають надвоє як Брюховецький із запорожцями, так і прибічники Сомка.

Куліш вважав, що перемога ставленика запорозьких козаків Івана Брюховецького на «чорній раді» для майбутнього української нації мала катастрофічні наслідки, почався процес поступового нівелювання демократичних цінностей. Це було логічним, адже козацькі старшини, котрі вийшли з Брюховецьким «на чёрную раду из Запорожской Сечи, были люди неграмотные, грубые, не имевшие понятия о национальной чести» (Кулеш, 1846, с. 84), а отримавши дворянські чини, дозволили московським воєводам закабалити український народ, який поступово втрачав свою правову і політичну самосвідомість.

Фінал роману однак концентрується на долі «неісторичних» героїв роману – Петра Шраменка та Лесі Череванівни, які відмовляються від участі у боротьбі за національні цінності, а надають перевагу особистому щастю на хуторі, який Куліш завжди вважав основою патріархального устрою України.

Особливої відзнаки заслуговує Кулішева «ГраMATка», яка удостоїлася цілого ряду схвальних оцінок. Дуже характерним є щоденниковий відгук на неї Тараса Шевченка від 10 грудня 1857 р., котрий перебував у Нижньому Новгороді: «Сегодня вечером Варенцов возвратился из Петербурга и привез мне от Кулиша письмо и только что отпечатанную его “ГраMATку”. Как прекрасно, умно и благородно составлен этот совершенно новый букварь. Дай Бог, чтобы он привился в нашем бедном народе. Это первый свободный луч света, могущий проникнуть в сдавленную попами невольничью голову» (2003, с. 132–133).

З кінця 1850-х рр. діяльність Куліша стає дуже інтенсивною: він виступає як прозаїк, літературний критик, публіцист, видавець. Найбільшу активність Куліш виявляв як організатор літературного процесу. З цією метою він робить численні спроби започаткувати український літературно-художній журнал, однак із значними труднощами (передусім цензурними) здобув дозвіл лише на друк альманаху «Хата» (СПб., 1860), хоча під такою назвою спершу планував видавати журнал «словесности, истории, этнографии и сельского хозяйства для малороссиян» (Куліш, 1898d, с. 131), котрий мав би виходити шість разів у рік – переважно упродовж осінньо-зимових місяців: з жовтня по березень. Коли брат його дружини Василь Білозерський усе ж добився права видавати журнал «Основа» (виходив у Петербурзі упродовж 1861 – 1862 рр.), одразу ж став одним із найактивніших його співробітників. 1860 р. вийшло друком перше зібрання його творів у чотирьох томах.

По смерті Тараса Шевченка, у похоронах якого брав найактивнішу участь, Куліш опублікував свою першу поетичну збірку «Досвітки» (СПб., 1862), якій надавав важливого значення. Ось що він писав тогочасному знаменитому кобзареві Остапові Вересаєві: «Посилаю тобі книжечку мого компонування. Назвав я її “Досвітки”. Нехай тобі прочитають, щоб

знав ти, як я живу в світі і про що я думаю, про що згадую, чого людям бажаю. Все те пісенним складом прописав я» (Куліш, 1904).

У 1860-х рр. Куліш усе більше задумується над станом та статусом української літератури, суттєвим розширенням сфер вживання української літературної мови. Головно саме з цієї причини він і розпочав планомірну титанічну роботу над перекладами українською мовою Біблії, хоча такий переклад задумав принаймні ще у 1850-х роках. Так, у листі до Василя Васильовича Гарновського від 24 жовтня 1856 року Куліш зазначав, що тепер думає «о новом труде для народа: о переводе “Евангелия”, сведенного по порядку событий, с приличными замечаниями» (Куліш, 1898с, с. 124). Повний переклад Святого Письма вийшов у світ уже по його смерті у Відні в 1903 р., а кілька книг Старого Заповіту переклали також Іван Пулюй та Іван Нечуй-Левицький.

Куліш дуже відповідально поставився до цієї справи: він посилено вивчав давньоєврейську мову, хоча це було досить непросто, а перекладений текст зіставляв із виданнями Біблії іншими мовами. У листі до Івана Хильчевського із Варшави від 29 листопада 1868 року він зазначав: «Учусь по еврейски и перевел с лучших переводов четвертую часть всей “Библии” да почти всю “Псалтырь” стихами (107 псалмов уже)» (Куліш, 1898а, с. 90–91).

Кулішеві належать переклади принаймні 13 творів В. Шекспіра, але лише «Отелло», «Троїл та Крессида» і «Комедія помилок» вийшли за життя Куліша у Львові 1882 р., решта побачила світ у 1900 – 1902 роках завдяки активній участі Івана Франка. Куліш перекладав і поетичні твори Дж. Байрона, Ф. Шіллера та інших авторів.

Зазначу, що Куліш у своїй перекладацькій діяльності прагнув не використовувати російських перекладів, а тому послуговувався переважно лише оригіналом. Ось що він писав 1857 року, фактично декларуючи своє перекладацьке кредо: «Оце я, оддыхаючи, переложив по нашему перву пісню “Чайлда Гарольда” так, мов і на світі нема московської речі, а єсть тільки англійська та наша. Переложу і три останні, і побачите, коли не буде добре. Так же само треба переложити “Гамлета”, “Вільгельма Телля”, “Теца фон Берліхінген” і “Лямермурську молоду”,

щоб виробить форми змужичалої нашої речі на послугу мислі всечоловічій» (1984, с. 105).

Того ж перекладацького принципу Куліш додержувався і перекладаючи Шекспіра. Про це зокрема свідчать такі рядки із його короткої передмови до видання першого тому перекладів творів геніального англійського драматурга: «У нашому перекладі круто позагинані лайки і грубиянські жарти, котрими Шекспир, яко великий художник, відтінює в себе пречисте і ніжне, поперекладувано так, як воно стоїть у британському оригіналі» (Шекспир, 1882, с. 5).

Наприкінці 1870-х рр. Куліш заявляє про себе і як філософ, виступивши з книгою «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» (1879), яка одразу ж по виході у світ була заборонена цензурою і вилучена з продажу.

У творчості Куліша тема хутора мала цікаве культурно-філософське і поетичне вирішення: крім філософської праці «Хуторская философия и удаленная от света поэзия», він автор художньо-публіцистичного циклу «Листи з хутора» («Основа». 1861. № 1–4, 11–12), поетичної збірки «Хуторна поезія» (1882), опублікованої уже по смерті збірки «Хуторні недогарки» (1902).

Куліш як письменник-філософ так визначив тему своєї праці «Хуторская философия и удаленная от света поэзия», яка заслуговує спеціального аналітичного дослідження: «как одаренный щедро от природы народ творит поэтические произведения свои без пособия школьной науки, и как человек, воспитанный письменах живыми, то есть миром природы, относится к человеку, образованному посредством письмен искусственных» (1879, с. 1).

Зазначу, що крім власне викладу особливостей хутірської філософії, праця Куліша містить дуже цікаві літературні твори, зокрема драми «Іродова морока (святочное представление на малорусском языке)» та «Хуторянка, или Хвала новобрачной перед брачными гостями (святочная оперетта на малорусском языке)», а також поему «Бесіда Старого Розума з Недомислом (святочное философствование на малорусском языке)».

Наприкінці свого Куліш знову активно працює як письменник – з'являються друком його поетичні збірки «Хуторна поезія» (Львів, 1882) і «Дзвін» (Женева, 1893), численні епічні поеми, драматичні твори «Байда,

князь Вишневецький» (Санкт-Петербург, 1884), «Цар Наливай» і «Петро Сагайдашний» (обидві побачили світ по смерті письменника у 1900 р.), чимало перекладає – окрім згаданих вище перекладів Біблії і драм В. Шекспіра, а також великих творів Дж. Байрона, уклав поетичну збірку своїх перекладів із Г. Гейне, Й. Гете, Ф. Шіллера, Дж. Байрона, яка вийшла 1897 р. під назвою «Позичена кобза». Власне, Куліш реалізував своє життєве кредо – безперестанно працювати: «Я перестану работать в день моей смерти, хотя бы она случилась в самом деле через 25 лет» (Куліш, 1898b, с. 96).

Письменник помер 14 (2 за старим стилем) лютого 1897 р. вдома на хуторі Мотронівка поблизу міста Борзни на теперішній Чернігівщині, де його й поховано з великими почестями за козацькими звичаями.

Як висновок можемо ствердити, що Куліш є окремою епохою в історії української літературно-естетичної думки майже усього ХІХ ст., справді першим національним письменником. Визначальною рисою творчої натури митця є універсалізм його діяльності – Куліш залишив унікальну спадщину як *письменник* (він творець першого україномовного історичного роману), *фольклорист*, *літературний критик*, *перекладач* (високу оцінку сучасних фахівців зокрема мають Кулішеві переклади Біблії і творів Вільяма Шекспіра), *видавець* (у власній друкарні видавав твори українських письменників, зокрема й «Кобзар» Тараса Шевченка 1860 року), *організатор історико-літературного процесу*, *історик* (так, наукового видання і спеціального дослідження чекає його об'ємна праця «История воссоединения Руси») тощо. Важливим є й його внесок у розвиток *мовознавства*, у тому числі і завдяки запровадженню принципів фонетичної орфографії «кулішівка». Творчий набуток Куліша цікавий і науковцям, і звичайним читачам, адже це оригінальний і самобутній письменник та суспільно-громадський діяч, для якого над усе була доля України. Перспективи вивчення Куліша – реалізація проекту із виданням Повного зібрання його творів.

Список літератури

- Багрій, Р. (1993). Шлях сера Вальтера Скотта на Україну («Тарас Бульба» М. Гоголя і «Чорна рада» П. Куліша в світлі історичної романістики Вальтера Скотта). Київ: Ред. журналу «Всесвіт».
- Білецький, Л. (1998). Основи української літературно-наукової критики. Упоряд., автор передм. і прим. Микола Ільницький. Київ: Либідь.
- Грушевська, К. (1927). Збирання і видавання дум в ХІХ і в початках ХХ віку. Українські народні думи. (Т. 1). [Київ]: Державне видавництво України. С. ХІІІ–ССХХ.
- Євшан, М. (1998). Боротьба генерацій і українська література. / Євшан, М. Критика; Літературознавство; Естетика. Упоряд., передмова та прим. Наталія Шумило. Київ: Основи. С. 45–53.
- Коцюбинський, М. (1975). Лист до Івана Франка від 18.03.1901. / Коцюбинський, М. Зібрання творів. (Т. 5). Ред. Ніна Калениченко; упоряд., комент. Наталя Ішина. Київ: Наукова думка. С. 258.
- Кулеш, П. (1843). Малороссийские предания, легенды, поверья и разные заметки, касающиеся местных примечательностей, народного быта и т. п. (Материалы для изучающих народную историю и поэзию). Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського Національної академії наук України. Ф. 3–2. Од. зб. 116.
- Кулеш, П. (1846). Повесть об украинском народе. Санкт-Петербург: В типографии Императорской академии наук.
- Куліш, П. (1857). Чорна рада. Хроніка 1663 року. Санкт-Петербург: Типографія Александра Якобсона.
- Куліш, П. (1862). Перегляд українських книжок. Основа. № 1. Січень. С. 57–64. Бібліографія.
- Куліш, П. (1879). Хуторская философия и удаленная от света поэзия. Санкт-Петербург: Типографія товарищества «Общественная польза».
- Куліш, П. (1885). Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. Новь. Иллюстрированный двухнедельный вестник современной

- жизни, литературы, науки, искусства и прикладных знаний. Санкт-Петербург–Москва. Т. IV. С. 61–75.
- Куліш, П. (1898a). Лист до Івана Хильчевського від 29 листопада 1868. Киевская старина. Т. LX. Январь. С. 90–92.
- Куліш, П. (1898b). Лист до Івана Хильчевського від 30 червня 1869. Киевская старина. Т. LX. Январь. С. 95–96.
- Куліш, П. (1898c). Лист до Василя Тарновського від 24 жовтня 1856. Киевская старина. Т. LXI. Апрель. С. 123–124.
- Куліш, П. (1898d). Лист до Василя Тарновського від 18 жовтня 1858. Киевская старина. Т. LXI. Апрель. С. 130–131.
- Куліш, П. (1904). Лист до Остапа Вересая від 14 березня 1862. Киевская старина. Т. LXXXIV. Февраль. С. 224.
- Куліш, П. (1910). До Щастного Саламона, прочитавши його «Коломийки і шумки». Куліш, П. Твори. (Т. 6). Львів: Просвіта. С. 516–521.
- Куліш, П. (1984). Лист до Григорія Галагана від 30 березня 1857. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. Нью-Йорк – Торонто: Українська Вільна академія наук у США. С. 105–106.
- Куліш, П. (1994). Жизнь Куліша. Куліш, П. Твори. (Т. 1). Ред. Михайло Бернштейн; упоряд. і прим. Євген Нахлік. Київ: Наукова думка. С. 234–264.
- Куліш, П. (2005a). Лист до Михайла Юзефовича від 25 грудня 1845. Куліш, П. Повне зібрання творів. Ред. Степан Захаркін; упоряд., комент. Олесь Федорук. (Т. 1. Листи. 1841–1850). Київ: Критика. С. 65–66.
- Куліш, П. (2005b). Лист до Осипа Бодяньського від 23 травня 1846. Куліш, П. Повне зібрання творів. Ред. Степан Захаркін; упоряд., комент. Олесь Федорук. (Т. 1. Листи. 1841–1850). Київ: Критика. С. 83–84.
- Куліш, П. (2005c). Лист до Осипа Бодяньського від 16 липня 1846. Куліш, П. Повне зібрання творів. Ред. Степан Захаркін; упоряд., комент. Олесь Федорук. (Т. 1. Листи. 1841–1850). Київ: Критика. С. 93.
- Куліш, П. (2015). Повне зібрання творів. Наукові праці. Публіцистика. Куліш, П. Записки о Южной Руси. (У 2 кн.). Ред. Олесь Федорук, Степан Захаркін; упоряд., стаття, комент. Василь Івашків. (Кн. 1). Київ: Критика.

- Лободовский, М. (1897). Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш. Киевская старина. Т. LVII. Апрель. С. 162–176.
- Н[ауменко], В. (1897). Полугодовая панахида по П. А. Кулишу. Киевская старина. Июль. Т. LVIII. С. 33–34. Документы, известия и заметки.
- Нейман, Б. (1927). Куліш і Вальтер Скотт. Пантелеймон Куліш. Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. Ред. акад. Сергій Єфремов та Олександр Дорошкевич. Київ: Українська академія наук. С. 127–156.
- Петров, В. (1930). Етнографічне оповідання П. Куліша. Твори Пантелеймона Куліша. (Т. 1). Харків–Київ: Державне видавництво України. С. 121–132.
- Петров, Н. (1884). Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Киев: Типография И. и А. Давиденко.
- Справа П. О. Куліша. (1990). Кирило-Мефодіївське товариство. (Т. 2). Київ: Наукова думка. С. 9–194.
- Франко, І. (1984). Метод і задача історії літератури. Франко, І. Зібрання творів. Упоряд, комент. Володимир Кречотень, Тетяна Третьяченко. (Т. 41). Київ: Наукова думка. С. 17–23.
- Шевченко, Т. (2003). Щоденник. Шевченко, Т. Повне зібрання творів. Ред. Василь Бородин. (Т. 5). Київ: Наукова думка. С. 9–187.
- Шекспир, [В.]. (1882). Твори. З мови британської мовою українською поперекладав П. А. Куліш. Львів: Друкарня Товариства имени Шевченка.
- Scholz, F. (1989). Ein ukrainischer Schriftsteller, Dichter und Forscher zwischen Romantik und Realismus. Записки о Южной Руси. Издал П. Куліш. Heidelberg. S. 5–24.